

Research Paper

Analyzing the Relationship between Finality of Prophecy and Imamate from the Theological Point of View

Azam Sadat Pishbin*¹

¹ Assistant Professor, Philosophy and Logic Education Department, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: aspishbin@cfu.ac.ir

10.22080/jre.2024.24764.1169

Received:

December 27, 2022

Accepted:

February 12, 2023

Available online:

September 5, 2023

Keywords:Finality of Prophecy;
Prophecy; Imamate; Ve-
layat; Religious Authority

Abstract

According to the Shia belief, prophecy does not have a static state but is dynamic and mobile, and the Shia Imamate is a continuation of the prophecy. All divine religions have completed each other until the time of the last prophet, who has complemented the religion of God. For the continuation of the religion, it needs to be described by perfect human beings who have the same qualities as the Prophet of Islam (PBUH). Based on this, the prophetic mission continues by the imam, who has all the privileges of the prophet, except for receiving revelation, and by having special characteristics and attributes, including spiritual guardianship, continues the duties of the prophet. The findings of this research, which was carried out in a descriptive-theological manner and with a theological approach, revealed that not only there is no contradiction or conflict between belief in the Finality of Prophecy and belief in Imamate, but Imamate is complementary to the Finality of Prophecy, and there is a special relationship between these two doctrines. Just as the existence of religion and Sharia requires the presence of a prophet, the survival of religion and Sharia depends on the existence of an imam. Therefore, religion's need for an imam in continuity is the same as its need for a prophet in establishment.

*Corresponding Author: Azam Sadat Pishbin

Address: Philosophy and Logic Education Department, Farhangian University, Tehran, Iran

Email: aspishbin@cfu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The topic of the Finality of Prophecy is considered one of the axioms of the Islamic religion in such a way that its denial is associated with the denial of Islam and requires the acceptance of the fact that another religion will come that is more complete than the Islamic religion and therefore the authenticity, validity, and immortality of Islam will be questioned. In proving the proofs of the Finality of Islam, Muslim scholars have presented mainly the evidence within the religion and documented it in verses and narrations, such as verse 40 of Surah Al-Ahzab or Hadith Manzelat.

The purpose of this research is not to review and analyze the philosophy of Finality of Prophecy; rather, the innovation of the current study is the explanation of the relationship between Finality of Prophecy and the principle of Imamate. Now the important question is, what is the relationship between the belief in the Finality of the Prophet (PBUH) and the belief in the Imamate according to the Shia belief? Is what is stated as the cause and reason for the seal of the prophet's line connected with the interruption of any type of innocent governorship on the part of the divinely chosen ones, or on the contrary, is it connected with the continuation of the governorship of the prophet in the governorship of the Imam? Or is there basically no connection between these two beliefs?

2. Method

The research method in this study is descriptive-verbal and primary data was collected through the library method.

3. Findings

It should be noted that there is a special connection between the Finality of

Prophecy and Imamate, and in the case that some people claim it, if the conflict between these two is proven, Imamate should be abandoned as the Finality of Prophecy is an absolute and self-evident principle in Islam. On the other hand, one should pay attention to this important point that belief in Imamate is the main, central, and essential pillar of Shia, and any kind of damage and criticism to it is considered as damage to the existence and belief of the Shia school. Therefore, the author's concern is to show that there is no such conflict and to prove the connection between the Finality of Prophecy and Imamate. In the first part of this paper, the connection between the Finality of Prophecy and Imamate is mentioned, and in the second part, some of the doubts raised in this matter are discussed.

4. Result

The main axis of Shia thinking is "Velayat" (governorship). According to Shiites, Imamate, like prophecy, originates from a divine source, and imams are like prophets appointed by God Almighty. Therefore, the categories of Prophethood, Velayat, and Shiite Imamate are all divine and heavenly and are God's authority over His creation. Belief in Imamate during the period of Finality of Prophecy is a way to fill the void of prophethood and velayat and is a guarantee for correct understanding of religion and practice without deviation and distortion. Unlike the Sunnis, who consider only the era of the Prophet as the "Age of Presence", the Shias also consider the era of the Imams to be the Age of Presence and assume the same legal authority for the Imams as the Prophet. After the end of prophethood, the era of Imam's guardianship begins and continues until the end of history, which of course is the innermost guardianship of prophethood.

Therefore, Imamate is the main secret of the Finality of Prophecy and in the text and the basis of believing in it; basically, the Finality of Prophecy can only be understood by believing in Imamat, and to be more precise, the criterion and manat of Finality of Prophecy is the existence of an infallible Imam and the divine proof after the Last Prophet (PBUH).

In the end, it can be concluded that not only there is no contradiction or conflict between belief in the Finality of Prophecy and belief in Imamate, but Imamate is complementary to the Finality of Prophecy, and there is a special relationship between these two doctrines. Just as the existence of religion and Sharia requires the

presence of a prophet, the survival of religion and Sharia depends on the existence of an imam. Therefore, religion's need for an imam in continuity is the same as its need for a prophet in establishment.

Funding

There is no funding support.

Contribution of Authors

The author of the article is Azam Sadat Pishbin, Assistant Professor of Philosophy and Logic Education Department, Farhangian University, Tehran, Iran. All the responsibility for this paper is directed to her. Academic email: aspishbin@cfu.ac.ir

Conflict of Interest

There is no conflict of interest.

References

- Amini, I. (1350). *Examining the general issues of Imamate*. Qom: Darul Tabligh Islamic Publications.
- Golzadeh Ghafouri, A. (1350). *Shia and Prophethood*. Al-Fath Publications.
- Iqbal Lahori, M. *Revival of religious thought in Islam*. Translated by Ahmad Aram. Resalat Qalam Publications.
- Javarshakian, A. (1394). *Imamate of Khatamit*. Qom: Bostan Kitab.
- Koleini, M. Y. (1381 AH). *Al-Asul Man Kafi*. Volume 1. Translated by Sheikh Mohammad Baqer Kamrehaei. Tehran: Al-Maqboeh Al-Islamiya Publications.
- Majliesi, M. B. (1388 AH). *Bahar Al-Anwar*. Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiya pamphlets.
- Mesbah, M. T. (1367). *Guidance*. Qom: Qom Seminary Management Center.
- Mohaghegh, J. (1385). The Conflict of Imamate and Khatamit. *Book Review Quarterly, Contemporary Culture and Thought Research Institute*, 38, pp. 105-125
- Motahri, M. (1366). *The Finality of Prophecy*. Tehran: Sadra Publications.
- Motahri, M. (1374). *Imamate and leadership*. Tehran: Sadra Publications
- Motahri, M. (1368). *Collection of works 3 (The Secret of the End of Prophethood)*. Tehran: Sadra Publications.
- Mottaghi bin Hossam al-Din al-Hindi, & Ala al-Din Ali (1419 AH). *The treasure of works in the traditions of sayings and deeds*. The research of Mohammad Abdul Qadir Ati. Yirout: Dar al-Ketub al-Alamiyyah pamphlets
- Nahj al-Balagha.
- Shakerin, H. Reza (1385). Imamate and Khatamit, conflict or reconciliation. *Book Review Quarterly, Contemporary Culture and Thought Research Institute*, 38, pp. 63-83.
- Shariati, A. (1357). *Ummah and imamate*. Tehran: Qalam Publications.
- Shariati, A. (1385). *Shia*. Tehran: Sahab Kitab Publications.
- Sharifzadeh, B. (1385). Imamate in compatibility with Khatamiism. *Book Review Quarterly, Research Institute of Contemporary Culture and Thought*, 38, pp. 133-139.
- Sobhani, J. (1384). The end and scientific authority of Imam Masoom (AS). *Qobsat Quarterly, Contemporary Culture and Thought Research Institute*, 37, pp. 7-17.
- Soroush, A. K. (1379). *Expansion of prophetic experience*. Tehran: Sarat Cultural Institute.
- Tabatabayi, M. H. *Shia (a collection of talks with Professor Henry Carbone)*. With the explanation of Ali Ahmadi, Sayed Hadi Khosrow Shahi. Qom: Resalat Publications.
- The Holy Quran.
- Website www.Dr.soroush.com.
- Website www.rasanews.com

علمی

واکاوی نسبت خاتمیت و امامت از منظر کلامی

اعظم سادات پیش بین*^۱ ^۱ استادیار گروه آموزش فلسفه و منطق، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. ایمیل: aspishbin@cfu.ac.ir

10.22080/jre.2024.24764.1169

چکیده

به عقیده شیعه پیامبری حالت ایستا ندارد، بلکه پویا و متحرک است و امامت شیعه به نوعی تداوم پیامبری می‌باشد. همه ادیان الهی تا دوران پیامبر خاتم یکدیگر را کامل کرده‌اند و پیامبر اسلام(ص) دین خدا را به درجه کمال رسانده است. برای تداوم دین هم به تشریح آن توسط انسان‌هایی کامل که همان صفات پیامبر اسلام(ص) را دارند، نیاز داریم. بر اساس این، مأموریت پیامبری در وجود امام ادامه می‌یابد و امام به استثنای دریافت وحی همه امتیازات پیامبر را خواهد داشت و با دارا بودن ویژگی‌ها و صفات خاص از جمله ولایت معنوی، تداوم‌بخش وظایف پیامبر می‌باشد. در این پژوهش که با شیوه توصیفی- کلامی و با رویکرد کلامی صورت گرفته در نهایت این نتیجه حاصل شده که نه تنها میان باور به خاتمیت و باور به امامت تنافی و تعارضی در کار نیست، بلکه امامت مکمل و متمم خاتمیت است و بین این دو آموزه نسبت و تلازمی خاص برقرار است. همان‌طور که حدوث دین و شریعت مستلزم وجود پیامبر است، بقای دین و شریعت هم موقوف به وجود امام است، بنابراین نیاز دین به امام در استمرار به منزله نیاز دین به پیامبر است در استقرار.

تاریخ دریافت:

۶ دی ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۲۳ بهمن ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱۴ شهریور ۱۴۰۲

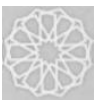
کلیدواژه‌ها:

خاتمیت؛ نبوت؛ امامت؛ ولایت؛ مرجعیت دینی.

* نویسنده مسئول: اعظم سادات پیش بین

آدرس: دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

ایمیل: aspishbin@cfu.ac.ir

۱ مقدمه و طرح مسأله

برای هر مسلمانی مسأله خاتمیت یا ختم نبوت واضح و مسلم است. بنابراین این سؤال برای او مطرح نمی‌شود که آیا بعد از پیامبر اسلام(ص) پیامبر دیگری خواهد آمد یا خیر؟ به گفته شهید مطهری تصور آمدن پیغمبری بعد از پیامبر اسلام(ص) با ایمان به پیغمبری ایشان منافات دارد. (مطهری، ۱۳۶۶: ۱۲)

مبحث خاتمیت از بدیهیات دین اسلام به‌شمار می‌رود؛ به‌گونه‌ای که انکار آن ملازم با انکار اسلام می‌باشد و درواقع مستلزم پذیرش این است که دین دیگری خواهد آمد که کامل‌تر از دین اسلام بوده و بنابراین حقانیت و اعتبار و جاودانگی اسلام زیر سؤال می‌رود. دلایلی که متکلمین مسلمان در اثبات خاتمیت اسلام ارائه داشته‌اند، عمدتاً ادله درون دینی و مستند به آیات و روایات بوده است. از جمله آیه ۴۰ سوره مبارکه احزاب به‌طور صریح دلالت بر خاتمیت پیامبر اسلام(ص) دارد؛ در این آیه چنین آمده است: ماکان محمد ابا احد من رجالکم و لکن رسول الله و خاتم النبیین و یا حدیث منزلت که پیامبر(ص) خطاب به حضرت علی(ع) چنین فرمودند: آیا راضی نیستی که نسبت به من همانند هارون نسبت به موسی باشی، مگر اینکه پیغمبری بعد از من نخواهد بود (مجلسی، ۱۳۸۸هـ.ق، ج ۹: ۲۴۱) در این حدیث ضمن تعیین منزلت حضرت علی(ع)، نفی نبوت و تعطیل وحی و عدم نزول شریعت جدید بعد از رسول خاتم(ص) اعلام شده است. هدف این نوشتار بررسی و تحلیل فلسفه خاتمیت نیست که نگارنده در مقاله‌ای دیگر به‌طور مبسوط به تبیین این مطلب پرداخته است؛ بلکه نوآوری پژوهش حاضر، تبیین رابطه خاتمیت با اصل امامت است.

اکنون سؤال مهم این است که چه نسبتی میان باور به خاتمیت پیامبر(ص) با باور به امامت مطابق اعتقاد شیعه وجود دارد؟ آیا آن چه که به‌عنوان علت و مناط پایان یافتن سلسله انبیا بیان می‌شود ملازم با انقطاع هر نوع ولایت معصومانه از جانب

برگزیدگان الهی است یا بالعکس ملازم با استمرار ولایت نبی در ولایت امام معصوم(ع) است؟ یا اینکه اساساً هیچ نوع ملازمه‌ای میان این دو اعتقاد نیست؟

باید توجه داشت که بین خاتمیت و امامت تلازم و ارتباط ویژه‌ای برقرار است و در صورتی که برخی مدعی آن هستند، اگر نسبت تعارض بین این دو اثبات شود، به دلیل این‌که خاتمیت اصل مسلم و بدیهی در اسلام است، باید امامت را کنار گذاشت. از سوی دیگر باور به امامت رکن اصلی و محوری و ماهوی شیعه است و هر نوع خدشه و انتقادی به آن خدشه به کیان و اعتقاد مکتب شیعه محسوب می‌شود. بنابراین اهتمام نویسندگان بر این است که مبین دارد چنین تعارضی وجود ندارد و تلازم خاتمیت با امامت را اثبات کند. در قسمت اول این نوشتار به تلازم میان خاتمیت و امامت اشاره می‌شود و در قسمت دوم به طرح و نقد و بررسی برخی از شبهاتی که در این مورد وارد شده پرداخته خواهد شد.

۲ موضع اهل شیعه و سنت بعد از خاتمیت پیامبر خاتم(ص)

قبل از تبیین رابطه بین نبوت و امامت، لازم است به‌عنوان مقدمه بحث به این نکته اشاره شود همان‌طور که می‌دانیم خداوند هرگز بشر را به حال خود رها نکرده و انبیا را جهت هدایت و سعادت او فرستاده است. پیامبران الگو و نمونه‌ای برای مردم هستند که در زمینه فردی آن‌ها را به تعلیم و تربیت و تزکیه و تهذیب نفوس دعوت کرده و در زمینه اجتماعی هم رهبر و راهنمای آن‌ها بوده و مدیریت و سیاست‌گزاری و عدالت‌گستری و مسائلی از این قبیل را در نظر دارند. در خصوص نقش پیامبر باید گفت که به‌طور خلاصه در سه محور قابل جمع‌بندی است. اولین مقام ایشان تلقی و ابلاغ وحی است؛ یعنی از طریق وحی پیام الهی را از پروردگار اخذ می‌کردند. مقام بعدی ایشان تبیین و تفصیل وحی

اختلاف اساسی بین این دو مذهب است (مصباح، ۱۳۶۷، ج ۲: ۴۱۵-۴۱۱).

۳ دلیل عقلی ضرورت امامت بعد از خاتمیت

با توجه به این که مبحث مورد نظر ما نسبت خاتمیت با امامت است، درصدد هستیم که برای اثبات ضرورت امامت از دو مقدمه "ضرورت نبوت" و "حکمت ختم نبوت" استمداد جوییم تا حق مطلب به خوبی ادا شود.

در توضیح مقدمه اول ذکر این مقدمات لازم است:

الف) خدای متعال انسان را برای تکامل اختیاری آفریده است.

ب) تکامل اختیاری در گرو شناخت کامل راجع به سعادت و شقاوت دنیوی و اخروی است.

ج) عقل انسان از چنین شناخت کامل عاجز است.

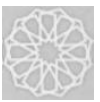
نتیجه این که حکمت و علم و قدرت خدا اقتضا می کند که راه دیگری از طریق دستگاه نبوت در اختیار انسان قرار دهد تا به کمال برسد. این نتیجه، مقدمه اول برای استدلال بر ضرورت امامت می باشد.

مقدمه دوم - در صورتی ختم نبوت صحیح است که دین خاتم اولاً یک دین ابدی و جاودانه و جهانی باشد تا به نیازهای همه مردم پاسخ گوید و راه را در تمام دوران به همه نسل های بشری نشان دهد و ثانیاً در تمام زمان های بعدی مصون از تحریف باشد،

می باشد؛ اکثر آیاتی که بر پیامبر نازل می شد کلیاتی بودند که نیاز به تفصیل و تبیین داشت و برطرف کردن این اجمال ها و تفصیل آن کلیات به عهده پیامبر بود. اما مقام سوم پیامبر مربوط به امور دنیای مردم و اداره جامعه اسلامی و به طور خلاصه حکومت کردن بر مردم بود که شامل بخش های مختلفی همچون قضاوت و داوری و امور نظامی و ... می شد. دارا بودن این مقامات از طرف پیامبر مورد اتفاق شیعه و سنی است.

بعد از وفات پیامبر (ص) وحی به معنای وحی نبوت و پیامبری و نه وحی به معنای الهام منقطع شده است و این امر مورد اتفاق بین شیعه و سنی است. بنابراین بعد از پیامبر کسی نمی تواند عهده دار مقام اول پیامبر باشد. حال این سؤال مطرح است که بعد از رحلت پیامبر خاتم (ص) آیا دو مقام دیگر که یکی مربوط به امور دینی و دیگری مربوط به تدبیر امور دنیوی است، منتفی خواهد شود و یا اینکه کسی می تواند عهده دار این دو مقام باشد؟

در پاسخ به این سؤال شیعه معتقد است که بعد از وفات پیامبر غیر از مقام تلقی و ابلاغ وحی همه مقامات ایشان باقی است و این مقامات به عهده شخصی است که از طرف خداوند متعال منصوب شده باشد؛ زیرا تنها خداوند متعال می داند که چه شخصی شایستگی و لیاقت جانشینی پیامبر را دارد تا بتواند عهده دار مقامات ایشان باشد و چنین انتخابی از عهده مردم خارج است؛ در حالی که اهل سنت بر این عقیده اند که با نبوت پیامبر اسلام (ص) دستگاه نبوت خاتم یافت و علاوه بر دریافت وحی سایر مقامات پیامبر که از طرف خدا به ایشان داده شده بود، تعطیل گشت. بعد از رحلت پیامبر (ص) هم خداوند متعال چنین مقاماتی را به کسی اعطا نکرده و به همین خاطر است که مردم را در امر تعیین جانشین پیامبر به اختیار خودشان واگذار کرده است. در واقع تلقی اهل سنت از امامت این است که امام شأنی جز اداره جامعه و حکومت بر مردم ندارد و بنابراین ضرورتی برای وجود نص و تعیین از جانب خدا وجود ندارد و همین مسأله

می‌کردند. در مدت ده سال آخر عمر پیامبر که در مدینه بودند و اسلام رو به گسترش بود، مرتباً جنگ‌های متعددی پیش آمد.

علاوه بر این، بر فرض این‌که پیامبر تمام تفاسیل احکام را بیان کرده باشد، ولی ضمانتی برای بقای سنت پیامبر در میان مردم وجود نداشت. مقصود تحریف عمومی نیست، بلکه گاهی اوقات در اثر فراموشی چنین تحریفاتی رخ می‌داد. مثلاً در مسأله‌ای مثل وضو که هیچ انگیزه‌ای برای تغییر و تحریف آن وجود ندارد و تحریف آن به نفع کسی نیست، اختلافات زیادی دیده می‌شد و با اینکه وضو از روشن‌ترین احکام اسلامی بود که مردم بارها از پیامبر این عمل را دیده بودند ولی به نتیجه واحدی نرسیدند، بنابراین، مسائلی که انگیزه قوی‌تری برای تحریف آن‌ها وجود دارد، به طریق اولی دستخوش تغییر و تحریف واقع می‌شود. مثلاً احکامی که مربوط به مسائل اجتماعی، رهبری جامعه و از این موارد است، قطعاً مورد تحریف قرار خواهد گرفت.

پس چون هیچ ضمانتی برای حفظ بیانات پیامبر درباره محتوای وحی وجود ندارد و از سوی دیگر بسیاری از احکام به صورت مجمل بیان شده است، آیا در این صورت با وجود این‌که دستگاه نبوت خاتمه یافته، وجود افرادی که بتوانند راه را به مردم نشان دهند، ضرورت ندارد؟ اگر خدا کسانی را معین نکند که عهده‌دار ادامه تبیین آیات قرآن باشند و ضمانت حفظ سخنان پیامبر از تحریف را بر عهده گیرند، در این صورت ختم نبوت بر خلاف حکمت می‌شود (همان: ۴۳۲-۴۲۷).

البته در این جا فقط مقام تبیین پیامبر را مطرح کردیم؛ ولی باید توجه داشت که بر اساس همین استدلال خواهیم گفت که به جز شأن تلقی وحی و ابلاغ آن که پایان گرفته است، دیگر شوون نبوی باید ادامه پیدا کند تا این‌که ختم نبوت کاری حکیمانه

در این صورت دیگر دلیلی برای بعثت پیامبر جدید وجود نخواهد داشت.^۱

پس لازمه دوم خاتمیت این است که دین خاتم در معرض تحریف واقع نشود؛ زیرا اگر چنین دینی دستخوش تغییر و تحریف گردد، حقایق لازم برای شناخت راه صحیح کمال از دست می‌رود و حجت بر مردم تمام نمی‌شود و باز هم نیازمند پیامبر جدید هستیم؛ درحالی‌که خداوند متعال ضمانت بقای قرآن را کرده است و در آیه ۹ سوره حجر فرموده: اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهٗ لِحَافِظُوْنَ.

شایان ذکر است که اگرچه قرآن بدون تحریف باقی مانده است و تمام حقایق لازم برای هدایت بشر را بیان کرده است، ولی اکثر این حقایق به صورت اجمال و کلی بیان شده است - که البته همین اجمال هم بر اساس حکمت است- و تفاسیل مطالب در آن یافت نمی‌شود. مثلاً در قرآن بیش از ۷۰ مورد از نماز و اهمیت آن بحث شده است، ولی در هیچ جای آن از کیفیت نماز خواندن، تعداد رکعات، شرایط نماز و دیگر تفاسیل مربوط به آن سخنی به میان نیامده است. اگرچه در برخی از موارد هم تفاسیل بیان شده، ولی بیان این تفاسیل بر اساس حکمت‌هایی است که عقل ناقص، آن حکمت‌ها را درک نمی‌کند.

سؤال در این جاست که چه کسی باید ابهام اجمال قرآن را برطرف کند؟ تفصیل کلیات و بیان و روشن‌ساختن ابهامات به عهده پیامبر است که این مقام غیر از مقام ابلاغ وحی است. یعنی چون پیامبر از علم خدادادی و عصمت برخوردار است، فرموده‌های ایشان برای ما حجت است (مصباح، ۱۳۶۷، ج ۲: ۴۲۶-۴۲۲). می‌دانیم که پیامبر تمام تفاسیل احکام مورد نیاز را بیان نکرده‌اند؛ زیرا مدت نبوت ایشان ۲۳ سال بود که سیزده سال در مکه بودند و در آن مدت مردم را به سوی خدا دعوت

^۱ البته یکی از دلایل ختم نبوت بلوغ فکری و اندیشه بشری است که توسط علامه اقبال لاهوری مطرح شده و در مقاله‌ای مجزا به تبیین و بررسی این دیدگاه پرداخته شده است.

به لحاظ منطقی این شؤون باید همچنان تداوم داشته باشد تا هدف بعثت انبیا تحقق ببخشد، در این مرحله است که بحث درباره امام و پیشوای دینی در متن زندگی هر مسلمانی قرار می‌گیرد که در ادامه به این شؤون مهم اشاره می‌شود.

ب) مرجعیت دینی

از دیدگاه شیعه امامت امتداد رسالت و دنباله همان فیض معنوی نبوت است و وظیفه او تنها زمام‌داری و رهبری اجتماعی و سیاسی مردم نیست، بلکه امام حجت خدا بر روی زمین، حافظ و مبین شرع و مرجع علمی مردم است که بر آن‌ها ولایت معنوی دارد و در برقراری قسط و عدالت و رفع اختلافات و مشکلات مردم نقشی مهم ایفا می‌کند و افعال و گفتار او برای مردم حجیت دارد. به گفته استاد مطهری، شأن دیگر امام "مرجعیت دینی" است. امامت نوعی کارشناس دینی است که فراتر از مقام یک مجتهد است. به عبارت دیگر امام یک کارشناس دینی از جانب خداوند است و مانند مجتهد نیست که تنها از روی عقل و تفکر اسلام را شناخته و قهراً جایز‌الخطا باشد؛ بلکه علوم و احکام الهی را به روش خاص فرا گرفته و چون مجهز به صفت عصمت هم می‌باشد این علوم را بدون هیچ گونه تحریفی حفظ می‌کند و به‌عنوان مرجع علمی و دینی مردم می‌باشد (همان: ۵۳).

ج) ولایت

یکی از شؤون بسیار مهم پیامبر "شأن ولایت" است. به گفته علامه طباطبائی نبوت واقعیتی است که احکام و دستورات مربوط به سعادت انسان را به بشر می‌رساند و ولایت واقعیتی است که در نتیجه بندگی و عمل به فرآورده‌های نبوت و قوانین خدایی در انسان به وجود می‌آید، به عبارت دیگر "نسبت میان نبوت و ولایت، نسبت ظاهر و باطن است و دین که متاع نبوت است، ظاهر ولایت و ولایت باطن نبوت می‌باشد." (طباطبائی، بی تا: ۱۸۴) انسان کامل به دلیل بندگی و پیمودن راه قرب نوافل و فرایض به مقام ولایت دست می‌یابد. به عبارت دیگر ولایت موهبتی است که از جانب خداوند

باشد. همان‌طور که اشاره شد برخی از این شؤون همچون دریافت و ابلاغ وحی آسمانی، تشریح و قانون‌گذاری و... علی‌رغم این‌که با خاتمیت، پایان می‌یابند و اساساً با پایان یافتن این شؤون، خاتمیت تحقق پیدا می‌کند. بنابراین پایان‌یافتن آن‌ها با فلسفه نبوت تعارض نداشته و آن را مخدوش نمی‌سازد. شیعیان معتقدند در مقابل شؤون خاصی از پیامبر وجود دارد که اگر بعد از پیامبر این شؤون توسط امام تداوم پیدا نکند، فلسفه نبوت مخدوش می‌شود که از جمله آن‌ها شأنیت رهبری جامعه اسلامی و از همه مهم‌تر مرجعیت علمی، حجیت و ولایت است که در ادامه به‌طور مختصر به توضیح هریک از آن‌ها می‌پردازیم:

الف) زعامت و رهبری

پس از رحلت پیامبر اسلام، موضوع رهبری سیاسی و اجتماعی مسلمانان مورد بحث و گفت‌وگو قرار گرفت؛ شیعیان معتقدند که امام بعد از پیامبر رهبر و پیشوای مسلمانان خواهد بود. به گفته استاد مطهری امامت دارای شؤون و مراتب است. که اولین مرتبه امامت "رهبری اجتماع" است. شیعه و اهل تسنن تردیدی ندارند که بعد از پیامبر(ص)، جامعه نیازمند رهبر و پیشوا است؛ اما شیعه معتقد است که پیامبر(ص) این جانشین را انتخاب کرده است، درحالی‌که اهل سنت بر این باورند که این پیشوا باید توسط امت انتخاب شود؛ بنابراین در نوع تعیین امام و پیشوا با یکدیگر اختلاف و در اصل رهبری و امامت بعد از پیامبر اتفاق نظر دارند (مطهری، ۱۳۷۴: ۵۲-۵۰).

شایان ذکر است که مسأله، بسیار جدی‌تر و عمیق‌تر از رهبری سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی است؛ زیرا پیامبر علاوه بر این منصب دارای مقامات و شؤونات دیگری چون مرجعیت علمی، ولایت معنوی، حجت خدا بودن در روی زمین، قضاوت و داوری و... بود که با وفات پیامبر(ص)، این شؤون نمی‌توانست پایان یابد و چنانچه بیان شد فلسفه نبوت مقتضی استمرار آن‌ها است. به دیگر سخن، دلیلی برای انقطاع شؤون پیامبری وجود ندارد، بلکه

امامت را مخدوش نکند، بلکه باید مؤید امامت باشد.

به نظر می‌رسد وقتی فلسفه خاتمیت را صرفاً در بلوغ فکری و عقلانی بشر لحاظ کنیم، نقش امامت کم‌رنگ‌تر می‌شود. بنابراین باید سرّ خاتمیت را در امری یافت که موجب حفظ شریعت و استمرار هدایت الهی و ضامن بهره‌مندی کامل و همه‌جانبه بشر از آموزه‌های الهی و شریعت خاتم باشد. از آنجایی که تحقق چنین امری جز وجود انسان کامل نیست، بنابراین سرّ خاتمیت چیزی جز ظهور سلسله‌ای متصل از انسان‌های کامل بعد از پیامبر خاتم(ص) نیست (جوارشکیان، ۱۳۹۴: ۲۱). براساس این تفسیر، نه تنها تعارضی میان خاتمیت و امامت نیست، بلکه رابطه تلازمی میان آن‌ها برقرار است.

بسیاری از اندیشمندان به تبعیت از مرحوم اقبال لاهوری ملاک و فلسفه خاتمیت را بلوغ عقلی بشر دانسته‌اند (اقبال لاهوری، بی تا: ۱۴۶-۱۴۴) و برخی از افراد همچون شهید مطهری علاوه بر بلوغ عقلی بشر به جاودانگی دین اسلام و ویژگی اجتهادپذیری آن تأکید کرده‌اند و اگر سخنی از امامت به میان آورده‌اند، نه در جایگاه تبیین فلسفه خاتمیت و علت آن بلکه به نحو ضمنی برای جلوگیری از اختلاف در دین از آن یاد کرده‌اند. (مطهری، ۱۳۶۸: ۵۳-۵۲).

برخی چون دکتر شریعی که در تبیین خاتمیت به جایگاه امامت اشاره کرده‌اند، امامت را نه به عنوان سرّ خاتمیت، بلکه به عنوان مرحله‌ای موقتی اشاره کرده‌اند که گذر از این مرحله را برای ورود بشر به مرحله اجتهاد لازم می‌داند (شریعی، ۱۳۵۷: ۲۱۶؛ همو، ۱۳۸۵: ۱۳۷).

اما از منظری دیگر هم می‌توان چنین ادعا کرد که امامت به عنوان سرّ اصلی و راز اصلی خاتمیت است. به این معنا که امامت در متن و بنیان باور به خاتمیت مطرح است و اساساً خاتمیت تنها با باور به امامت قابل فهم و درک است و نه بلوغ فکری و عقلی بشر و توانمندی بشر در اجتهاد در دین. به تعبیر دقیق‌تر ملاک و مناط خاتمیت، وجود امام

متعال به واسطه لیاقت ذاتی و استعداد فطری به انسان کامل داده شده است. بنابراین، با پایان گرفتن نبوت، مقام ولایت قطع نمی‌شود؛ بلکه درخصوص امامان و پیشوایان دین و دیگر اولیا ادامه می‌یابد.

امامان و پیشوایان الهی دارای مقام و ولایت هستند و پس از قطع وحی و تکمیل دین برای پیشروی صراط ولایت انتخاب شده‌اند و همچنان به پاسداری و شکوفایی شریعت می‌پردازند (طباطبائی، بی تا: ۱۸۶-۱۸۴).

در صورتی که بعد از رسول اکرم این شأن توسط افرادی خاص ادامه نیابد، فلسفه نبوت مخدوش خواهد شد. بنابراین از نظر شیعه یکی از دلایل مهم پذیرش امامت، استمرار ولایت و فرمان‌روایی روحانی پیامبر است. وجود پیامبر و امام تنها منحصر به این دلیل نیست که انسان‌ها برای داشتن مسیر مناسب در امور دنیوی و دینی به آن‌ها نیاز داشته باشند، بلکه اگر جهان باقی بماند به این علت است که چون انسان کاملی به نام امام در جهان وجود دارد. بنابراین انسان کامل دلیل وجود و علت نهایی جهان است (گلزاده غفوری، ۱۳۵۰: ۱۷) با توجه به اهمیت این مطلب، در ادامه مقاله به تبیین بیشتر آن پرداخته خواهد شد. ذکر این نکته مهم لازم است که همان‌طور که حدوث دین و شریعت مستلزم وجود پیامبر است، بقای دین و شریعت هم موقوف به وجود امام است. به تعبیر دیگر نیاز دین به امام در استمرار، به منزله نیاز دین به پیامبر است در استقرار.

۴ امامت سرّ خاتمیت

تبیین و تحلیلی که از خاتمیت ارائه می‌شود، می‌تواند به‌گونه‌ای باشد که ضرورت نیاز را به امام مسلّم و قطعی سازد و از سوی دیگر در برخی از تبیین‌ها با پذیرش خاتمیت، اساساً جایی برای باور به امامت باقی نمی‌ماند و باور به خاتمیت و امامت به نحو کاملاً متعارض جلوه می‌کند. هدف این نوشتار این است که تبیین خاتمیت نه فقط اصل

وارد شده، پرداخته می‌شود. سخنان ایشان به دو بخش قابل تقسیم است:

۵/۱ عدم حجیت داشتن امام

دکتر سروش معتقد است خاتمیت به معنای پایان دوره ولایت و حجیت اشخاص است و مرجعیت علمی امامان معصوم شیعه، یعنی سخن آنان از درجه عصمت و حجیت برخوردار باشد، با اصل خاتمیت ناسازگار است. خطاب پیامبران نوعاً آمرانه، از موضع بالا و غالباً بدون استدلال است و از این حیث با زبان و نحوه بیان دیگران فرق دارد. اگر به قرآن مراجعه شود، به ندرت در آن استدلال پیدا می‌شود. "ما علی الرسول الا البلاغ" تکیه کلام و روش پیامبران بوده و حتی هنگامی که از مخالفان دلیل و برهان می‌خواهند، معطل برهان آوردن آنها نمی‌شوند و پیشاپیش برهان آنها را باطل می‌دانند. این نکته ما را به عنصر مقوم شخصیت حقوقی پیامبر نزدیک می‌کند ولایت نام دارد. ولایت به این معناست که شخصیت شخص سخن گو حجیت سخن و فرمان او باشد و این همان چیزی است که با خاتمیت، ختم شده است و برای همیشه روی در نقاب کشیده و خاتمه یافته است.

پس از پیامبر اسلام دیگر هیچ کسی ظهور نخواهد کرد که شخصیت او به لحاظ دینی ضامن صحت سخن و حسن رفتارش باشد و برای دیگران تکلیف دینی بیاورد. دیگر مهم نیست که استدلال-کننده علی(ع) باشد یا دیگری، از این پس دلیل، پشتوانه سخن است نه گوینده صاحب کرامت آن؛ وی معتقد است خاتمیت به این معنا است که دیگر سخن هیچ کس بدون استدلال قبول نمی‌شود هرچند امامان معصوم(ع) باشند (سروش، ۱۳۷۹: ۱۳۵-۱۳۸) دکتر سروش بر این باور است که مرجع علمی بودن امامان و آنها را معصوم و واجب‌الاطاعه دانستن و باور به حجیت داشتن گفتار آنها باعث مخدوش شدن فلسفه خاتمیت می‌شود.

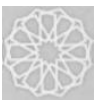
معصوم و حجت الهی بعد از پیامبر خاتم است. امام بعد از نبی، خزینه و محل و میراث‌دار و امینی از سنخ پیامبر است تا بعد از پیامبر این عطیه عظمای الهی که مشتمل بر همه نیازهای بشریت تا پایان حیات او و نیل به عالی‌ترین مدارج کمال است، باقی مانده و به‌طور مستمر در دسترس مردم قرار گیرد.

از این منظر صرف نظر از توانمندی‌های دین اسلام و ویژگی جاویدبودن آن، بلوغ عقلی بشر نبوده که قابلیت و شایستگی دریافت کامل وحی را فراهم آورد؛ بلکه ظهور سلسله‌ای از انسان‌های کامل یا امامانی است که چون ظرفیت وجودی تحمل بار تمامی وحی و وحی کامل و نهایی را داشتند، وظیفه حفظ وحی و موارث نبوی و تبیین کتاب خدا را بر عهده گرفتند و بنابراین دیگر نیازی به ارسال انبیا برای حفظ و تبیین و تبلیغ وحی باقی نماند و خاتمیت اتفاق افتاد.

نتیجه اینکه دقیقاً در مقابل تلقی بلوغ فکری بشر در تبیین فلسفه خاتمیت که نقشی اساسی برای باور به امام باقی نمی‌گذارد، در این تحلیل فقط باور به امامت است که می‌تواند سرّ خاتمیت را آشکار کند. به طوری که اساساً بدون باور به آن، باور به خاتمیت شکل نمی‌گیرد (جوارشکیان، ۱۳۹۴: ۱۸۱-۱۷۹).

۵ شبهه تعارض امامت و خاتمیت و نقد و بررسی آن

رابطه امامت و خاتمیت از مسائل مهم کلامی است که در گذشته مورد اهتمام جدی واقع نشده و متکلمان به اشاره بسنده کرده‌اند. اما در سده‌های اخیر، شبهات و انتقادهایی از سوی برخی روشنفکران وارد شده است. آنها معتقدند که باورهای شیعیان پیرامون عصمت و علم غیب امامان و حجیت داشتن گفتار ایشان و وجوب اطاعت از آنها در تعارض با خاتمیت است. در قسمت دوم این نوشتار به طرح و بررسی شبهه‌ای که از سوی دکتر سروش در باب تعارض میان امامت و خاتمیت

۵٫۲ عدم ولایت تشریحی امام

دکتر سروش بر این عقیده است معنای خاتمیت این است که با درگذشت پیامبر(ص) باب وحی و تشریح بسته شده است؛ درحالی که شیعه برای امامان حق تشریح قائل است.

بهتر است قبل از هرگونه پیش‌داوری درباره مدعیات ایشان، بخشی از سخنان وی را که در مجلات و مقاله‌ها و سایت‌های مختلف آمده است بازگو کنیم. وی معتقد است:

خصلت اول در معتقدات شیعه اعتقاد به ولایت است، یعنی آن خصوصیتی که در پیامبر بود ادامه پیدا می‌کند و با مرگ پیامبر پایان نمی‌پذیرد و آن هم در افراد معین نه در همه افراد. در میان شیعیان، این‌ها اولیای الهی نام برده شده‌اند. همان‌ها که امامان شیعه نامیده می‌شوند و نیز شخصیتی که به این افراد داده شده تقریباً برابر با شخصیت پیامبر است که می‌توانیم بگوییم مفهوم خاتمیت پیامبر را تقریباً دچار تزلزل کرده است... این نکته مهمی است که ما شیعه باشیم یا نباشیم، باید تکلیفمان را با آن مشخص کنیم، قرآن به وضوح می‌گوید که پیامبر اسلام، خاتم النبیین است اما شیعیان مقام و منزلتی که به ائمه خودشان بخشیده‌اند، تقریباً مقام و منزلتی است که پیامبر دارد و این نکته‌ای است که نمی‌توان به سهولت از آن گذشت؛ یعنی مفهوم خاتمیت در تشیع، مفهوم رقیق شده و سستی است؛ زیرا امامان شیعه حق تشریح دارند، حال آن‌که این حق انحصاراً حق پیامبر است (www.rasanews.com: شهریورماه ۱۳۸۴).

وی در جایی دیگر می‌گوید:

آن پرسش بنیادین این بود که چگونه می‌شود که پس از پیامبر خاتم کسانی در آینده به اتکای وحی و شهود سخنانی بگویند که نشانی از آن‌ها در قرآن و سنت نبوی نباشد و در عین حال تعلیم و تشریح و ایجاب و تحریفشان در رتبه وحی نبوی بنشیند و عصمت و حجیت سخنان پیامبر را پیدا کند و باز هم در خاتمیت خللی نیفتد؟ پس خاتمیت چه چیزی را

نفی و منع می‌کند و به حکم خاتمیت، وجود و وقوع چه امری ناممکن می‌شود؟ و چنان خاتمیت رقیقی که همه شؤون نبوت را برای دیگران میسور و ممکن می‌سازد، بود و نبودش چه تفاوتی دارد؟ (www.Drsoroush.com: مهر ۱۳۸۴).

خلاصه سخنان دکتر سروش در مورد تعارض میان خاتمیت و امامت از این قرار است:

حال سخن در این است که امامت را شرط کمال دین شمردن و امامان را برخوردار از وحی باطنی و معصوم و مفترض الطاعه دانستن (چنان که شیعیان می‌دانند) چگونه باید فهمیده شود که با خاتمیت ناسازگار نیفتد و سخن ایشان در رتبه سخن پیامبر ننشیند و حجیت گفتار او را پیدا نکند (همان: ۱۳۸۴).

۵٫۲٫۱ نقد و بررسی عدم حجیت امام

دکتر سروش بر این باور است که مرجع علمی بودن امامان و آن‌ها را معصوم و واجب‌الاطاعه دانستن و باور به حجیت داشتن گفتار آن‌ها با خاتمیت ناسازگار است. در پاسخ به این شبهه توجه به نکات زیر ضروری است:

۱) پیامبر اکرم(ص) مشمول وحی تشریحی و آورنده شریعت جدید است و چنین مقام و منزلتی را هیچ امامی ندارد و اگر کسی چنین ادعایی کند، قول او فاقد حجیت می‌باشد.

از سوی دیگر باید توجه داشت که لازمه مطلب فوق و نفی نبوت بعد از پیامبر، نفی مطلق حجیت قول دیگر اولیای معصوم الهی نیست. نبوت و خاتمیت و حجیت رابطه‌ای تنگاتنگ دارند، اما آن چه که مهم است توجه به لوازم اختصاصی نبوت و حصر دایره خاتمیت و نفی حجیت غیر انبیا در همان عرصه خاص است. بنابراین تحلیل منطقی بیانگر این است که قول و فعل امامان در فراسوی اختصاصات نبوت هیچ مانعی برای حجیت ندارد و می‌تواند هم تراز با سخنان پیامبر(ص) باشد. (شاکرین، ۱۳۸۵: ۷۷) نزول وحی و آوردن معجزه که مؤلفه اساسی نبوت را تشکیل می‌دهد، از

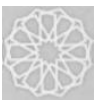
امکان دارد که به سنت پیامبر اعتقاد داشت ولی حجیت و وثاقت تعالیم اهل بیت (ع) را انکار کرد.

نکته قابل اشاره این که از دیدگاه شیعه، حجیت و اطاعت امام (ع) در طول حجیت پیامبر (ص) و خداوند است و شیعه نیز بر ارجاع حجیت قول امام به پیامبر و خدا اذعان دارد؛ ولی از آنجاکه بعد از رحلت پیامبر (ص) آخرین حجت آسمانی از جنس نبوت خاتمه یافته است، حجت آسمانی از جنس امامت و ولایت جایگزین آن می شود و مطابق روایات پیامبر (ص)، امام (ع) در همه شؤون نبوت مانند مرجعیت و تفسیر دین و لزوم اطاعت (به جز شأن تلقی و ابلاغ وحی) به انجام وظیفه خواهد پرداخت و کلام آن مانند کلام پیامبر (ص) برای دیگران حجت و ملاک حق خواهد بود و این که حجیت امام از پیامبر (ص) اخذ شده است، موجب سلب و بی اعتباری حجیت کلام امام (ع) نمی شود. (محقق، ۱۳۸۵: ۱۱۷-۱۱۳).

۳) باید توجه داشت که عصمت و واجب الاطاعه بودن امام و حجیت داشتن سخنان ایشان با خاتمیت در تعارض نیست. ما قبول داریم که مقتضای خاتمیت این است که بعد از پیامبر (ص) کسی حامل پیام الهی نخواهد بود ولی سؤالی که مطرح است این است که آیا ارزشمندی سخن و حجیت داشتن آن تا آنجا که خطایی در آن راه نیابد، ملازم با آوردن پیامی از سوی خداست؟ آیا استمرار عصمت مستلزم اطاعت از نبوت است، آیا امکان آن نیست که کسی در فهم پیام کامل خداوند که توسط پیامبر ابلاغ شده، خطا نکند و آن را به طور کامل و صحیح درک کند تا بتواند پیشوایی بی نقص در هدایت بشر به سوی معارف الهی باشد و این همه بدون آن باشد که بخواهد پیامی از سوی خدا بیاورد و خود را پیام آوری دیگر از سوی خدا معرفی کند. نتیجه آن که عصمت امامان با خاتمیت رسول گرامی اسلام (ص) در تنافی نیست و رابطه بین این دو، عام و خاص است؛ به این معنا که هر پیامبری در دریافت و ابلاغ پیام الهی به مردم معصوم و از خطا و لغزش به دور بوده است؛ ولی لزومی ندارد که هر

اختصاصات نبوت می باشد و هیچ کس بعد از پیامبر خاتم (ص) نمی تواند چنین ادعاهایی داشته باشد، چراکه در تعارض با خاتمیت می باشد. اما صفاتی همچون عصمت، وجوب اطاعت، حجیت داشتن سخنان، وحی باطنی و الهام ملازمه ای با نبوت ندارند و بروز این صفات در اولیای الهی منافی خاتمیت نخواهند بود. در واقع این صفات از اختصاصات مقام ولایت است و نه نبوت، بنابراین کسانی هستند که به مقام ولایت رسیده اند، در حالی که نبی نیستند و واجد این صفات مذکور می باشند.

۲) اگر منتقد محترم به این تئوری باور دارد که پیامبر خاتم (ص) واجد شخصیت حقوقی است و باید آن حضرت را حجت الهی قلمداد کرد و سخنان او باید بدون هیچ دلیل و قانون پذیرفت، باید به لازمه ادعای خود نیز ملتزم باشد؛ یعنی روایات پیامبر اسلام (ص) در حق امام علی (ع) و منزلت و مقام آن حضرت و دیگر امامان را بپذیرد. با این پیش فرض وقتی به روایات متعدد پیامبر (ص) مراجعه می کنیم، لازمه آن جعل حجیت و مقام و ولایت - نه نبوت - برای حضرت علی (ع) و دیگر امامان می باشد. به طور مثال یکی از احادیث متواتر اسلامی که در کتاب های معتبر شیعه و سنی ذکر شده، حدیث ثقلین می باشد (متقی، ۱۴۱۹ ه ق: ۱۰۶) بر اساس این روایت، ائمه (ع) در ردیف با قرآن هستند و همان طور که قرآن از هر گونه خطا و اشتباه مصون است و مرجع علمی و هادی مسلمانان است، ائمه هم، چنین می باشند. آیات و روایات بسیاری در خصوص امامت و ولایت ائمه معصوم (ع) وارد شده که پیامبر به شکل های گوناگون امام (ع) را " ولی خدا"، " واجب - الاطاعه"، " ملازم حق و قرآن"، " مرجع و مفسر دین"، " حجت خدا" و... توصیف می کند. بنابراین کسانی که سخن پیامبر را حجت می دانند، مستلزم این است که سخنان ائمه معصومین (ع) را نیز حجت بدانند. لذا یا باید آیات و روایات مربوط به اهل بیت پیامبر را انکار کرد و یا این که سخنان و تعالیم اهل بیت (ع) را همچون قرآن و سنت، معصومانه تلقی کنیم که از حجیت و اعتبار برخوردار هستند. چگونه

شأن امام است؛ اگرچه پیامبر اسلام(ص) امام امت هم بوده است.

۲) هدایت فقط متضمن رساندن بی نقص پیام خدا به مردم نیست؛ بلکه ضامن اجرای صحیح آن و راهنمایی مردم می باشد. به عبارت دیگر هدایت در گرو دو امر "ارائه طریق" و "ایصال به مطلوب" است.

۳) برای تحقق هدایت صحیح، هم در دریافت و ابلاغ پیام و هم در راهنمایی مردم برای اجرای آن به عصمت نیاز است.

۴) پیامرسانی پایان می پذیرد ولی راهنمایی و راهبری در اجرای درست پیام همیشه باقی می ماند؛ زیرا دین برای هدایت بشر تا پایان عمر او در این دنیا می باشد و هدایت فقط شامل رسیدن پیام نیست؛ بلکه به اجرا و اقامه دین نیز بستگی دارد (همان: ۱۳۹).

و نیز در پاسخ به این شبهه که با وجود عصمت و حجیت امامان، خاتمیت چه چیزی را نفی می کند، باید گفت که با خاتمیت امور ذیل نفی می شود:

۱) از جهت منبع دریافت: وحی تشریحی تا ابد ختم شده و در نتیجه احدی نمی تواند دریافت چنین وحیی را ادعا کند؛ هرچند محتوای آن چه که ادعا می کند، عیناً مطابق شریعت اسلامی باشد.

۲) از نظر محتوی

الف) شریعت اسلامی جاودانگی یافته و هیچ کس حق نسخ آن یا نسخ برخی از اجزای آن را ندارد.

ب) کسی نمی تواند شریعت جدید را در عرض شریعت اسلامی ادعا کند.

ج) هیچ کس نمی تواند حکمی بر دین بیافزاید که با قرآن و سنت نبوی ناسازگار باشد.

د) هیچ کس نمی تواند حکمی را به دین نسبت دهد که بر اساس ادله معتبر قابل استناد به قرآن و پیامبر نباشد (شاکرین، ۱۳۸۵: ۸۱).

فرد معصومی، پیام آور خدا باشد. در نتیجه از ختم نبوت، ختم عصمت لازم نمی آید و وجود عصمت با ختم نبوت ناسازگار نمی شود. آیا از دید این متفکر، نبوت و پیامبری علت پیدایش عصمت است تا با پایان یافتن عصمت، معلول آن هم پایان یابد؟

اگر از حجیت، لزوم اطاعت و فرمان برداری اراده شود- چنانچه از ناسازگار دانستن خاتمیت با واجب- الاطاعه بودن امامان به نظر می رسد- باید گفت که این معنا از حجیت، لازم و مقتضای پیامبری نیست تا وجودش در غیر پیامبر با خاتمیت در تعارض افتد؛ زیرا اطاعت و فرمان برداری فرع فرمان دهی و امر است؛ به این معنا که تا فرمان نباشد، فرمان بری پدید نمی آید و شأن فرماندهی هم، با شأن نبوت متفاوت است. چه بسا یک پیامبر فقط مأمور ابلاغ پیام باشد بدون آن که در اجرای پیام، فرمانی براند. فرمان دادن نشان پیشوا و امام است و اگر پیامبری با داشتنشان نبوت از شأن امامت نیز برخوردار باشد، فرمان می دهد و فرمان او حجت است. با پایان یافتن پیامبری و نبوت مقتضیات خاص آن پایان می پذیرد ولی "واجب الاطاعه" بودن که از مقتضیات امامت است، پایان نمی پذیرد.

در صورتی که نسبت "امامت" با "نبوت" را عموم و خصوص من وجه بدانیم و یا به عبارتی اعطای مقام امامت به غیر پیامبر را ممکن بدانیم، دیگر ثبوت وجوب اطاعت برای امام منافی با خاتمیت نیست و آن چه با رحلت پیامبر(ص) پایان می پذیرد، نبوت است و پایان نبوت مستلزم پایان امامت نیست (شریف زاده، ۱۳۸۵: ۱۳۹-۱۳۶).

ممکن است این سؤال مطرح شود که آیا با ختم نبوت نیازی به امامت منصوب از سوی خدا با همه ویژگی های مورد نظر شیعیان باقی خواهد ماند؟

در پاسخ کوتاه به این سؤال باید به این نکته اشاره کرد که:

۱) بین دریافت و ابلاغ پیام با اجرای صحیح آن باید تفاوت قائل شد که اولی شأن پیامبر و دومی

۵،۲،۲ نقد و بررسی عدم ولایت تشریحی امام

یکی از معانی یا لوازم خاتمیت، پایان یافتن حق تشریح و قانون‌گذاری الهی بعد از پیامبر خاتم است. دیگر پیش فرض دکتر سروش در نقد امامت، نسبت دادن ولایت تشریحی به ائمه (ع) است. بنابراین اگر خاتمیت را ختم ولایت تشریحی بدانیم، باور به ادامه ولایت تشریحی توسط امامان (ع) با خاتمیت تعارض بین پیدا خواهد کرد. در این قسمت به بررسی این ادعا می‌پردازیم که آیا باور شیعه به حجیت امامان معصوم (ع) به معنای باور به ولایت تشریحی آنان است یا نه؟ به‌ویژه که در بعضی از روایات شیعه^۱ از تفویض امر دین به پیامبر و امامان سخن رفته است.

قبل از این‌که به تبیین جایگاه امامان بعد از رحلت پیامبر خاتم (ص) بپردازیم، لازم است به این نکته توجه کنیم که نویسندگان برخی از مقالات در پاسخ به شبهه دکتر سروش سعی می‌کنند که به تبیین تشریح امامان در طول تشریح الهی بپردازند و به این نتیجه می‌رسند که اگرچه برخی از احکامی که توسط امامان بیان می‌شود برگرفته از کتاب و سنت می‌باشد، ولی مصدر و منبع برخی دیگر از احکام بیان‌شده توسط ائمه به واسطه علم لدنی و الهام و مواجهه با عوالم غیبی است. آن‌ها معتقدند که تشریحات ائمه به صورت مستقل نیست، بلکه تشریح آن‌ها در طول تشریح پیامبر و خدا قرار دارد، بنابراین با اصل خاتمیت ناسازگار نیست؛ بلکه اصرار بر نفی مطلق هر گونه قانون‌گذاری به بهانه جامعیت و کمال دین خاتم با گوهر و روح دین خاتم که مدعی پاسخ‌گوبودن به مسائل دینی در هر عصری است، تعارض دارد (محقق، ۱۳۸۵: ۱۲۶-۱۲۰).

از مطالب مذکور این سؤال در ذهن ایجاد می‌شود که معنای تشریح طولی چیست؟ آیا به معنای آن است که هرچه ائمه (ع) بیان داشته‌اند منقول از پیامبر اکرم (ص) است؟ در این صورت

ائمه (ع) شارع نیستند بلکه ناقل و راوی هستند و در واقع حکمی را وضع نمی‌کنند؛ بلکه از احکام وضع شده توسط خدا و پیامبر خبر می‌دهند.

اما اگر تشریح طولی را به معنای این بدانیم که ائمه (ع) با اذن خدا و رسولش اجازه وضع احکام جدید را دارند، این تشریح طولی نیست؛ بلکه تشریح عرضی است، زیرا امام نیز از حیث وضع حکم شرعی در ردیف خدا و رسول می‌باشد و فقط اذن و اجازه تشریح او طولی می‌شود، نه خود تشریح. به هر حال از نظر نگارنده در نقد و بررسی عدم ولایت تشریحی امام توجه به این نکات ضروری است:

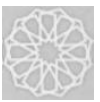
۱) شایان ذکر است که آن چه از نصوص دینی ما به دست می‌آید این است که اساساً ائمه (ع) شارع نیستند؛ بلکه به پشتوانه میراث نبوی و علم لدنی، مبین وحی و مفسر آن می‌باشند. بنابراین امامان مبین احکام واقعی الهی می‌باشند که به دلیل گرفتاری‌های پیامبر خاتم (ص) و دلایلی همچون عدم رسیدن وقت، مصلحت، عدم ابتلا و مسائلی از این قبیل، به تبیین احکام و حل مشکلات می‌پردازند. خود ائمه اطهار که به بیان احکام دین می‌پرداختند، تأکید می‌کردند که احادیث آنان به پیامبر و خداوند مستند است. چنانکه امام صادق (ع) فرمود: لو حدثنا برایننا ضللنا کما ضل من کان قبلنا ولکننا حدثنا ببینه من ربنا بینها لرسوله فبینها لنا^۲

باید به این نکته توجه داشت که علومی که از طریق الهام و مواجهه با عالم غیب به ائمه می‌رسد مربوط به حوزه وضع احکام شرعی نیست. استاد مطهری هم ولایت تشریحی را نه به معنای وضع احکام، بلکه مصدر و منبع بودن برای صدور حکم شرعی دانسته است که چون ائمه همه علم نبی را به ارث برده بودند از این احکام خبر می‌داده‌اند. ایشان در این باره می‌گوید آن چه پیغمبر برای عموم مردم گفت قهراً زمان اجازه نمی‌داد که تمام

۱) سلم و الی الائمہ فی امر الدین، الاصول من الکافی، ج ۱: ۲۶۵، کتاب الحجّه.

۲) رک: جامع الاحادیث شیعه، ج ۱، باب ۴: ۵۸.

۱) چنانچه شیخ کلینی در کتاب خود بای را به این عبارت تدوین کرده است: باب التفویض الی رسول الله صی الله علیه و آله و

پروردگار قرار می‌گیرد. بنابراین امام‌ها اگر احکام حلال و حرام را بیان می‌کنند، در این امر تابع پیامبر اکرم هستند (امینی، ۱۳۵۰: ۲۷۱). از طرفی لازم است که احکام الهی همیشه در میان آدمیان محفوظ بماند و در صورت لزوم به مردم عرضه شود پس کسی که از جانب خدا متصدی حفظ و نگهداری دین آسمانی است امام نامیده می‌شود و شاید به همین دلیل است که نبوت ختم می‌شود، ولی امامت به دلیل این‌که حفظ و نگهداری شریعت خاتم باید استمرار داشته باشد ختم نمی‌شود.

تفاوت دیگر این‌که اگرچه به امام الهام می‌شود و با عالم غیب ارتباط دارد، ولیکن وحی و الهام امامان با وحی پیامبران فرق دارد. پیغمبر با عالم غیب ارتباط دارد و فرشته وحی را می‌بیند و ملکوت جهان هستی را رؤیت می‌کند؛ اما امام فرشته را مشاهده نمی‌کند، بلکه فقط صدای او را می‌شنود و مطالب در دل او القا می‌شود. به همین خاطر به امام محدث می‌گویند (همان: ۲۷۲). امام صادق (ع) در تبیین معنای محدث فرمود: انه یسمع الصوت ولایری الشخص. محدث صدای ملک را می‌شنود و خود او را نمی‌بیند. وقتی از حضرت سؤال می‌شود که از کجا می‌فهمید کلام فرشته است؟ ایشان فرمود: به واسطه آرامش خاطر و وقاری که در آن حال پیدا می‌کند (علامه مجلسی، ۱۳۸۸ ه ق، ج ۲۷: ۶۸). حضرت علی (ع) فرمود: پدر و مادرم به فدایت یا رسول الله، به واسطه مرگ تو چیزی قطع شد که به واسطه مرگ دیگران قطع نشده بود؛ زیرا به مرگ تو نبوت و پیامبری و اخبار آسمانی منقطع گشت (نهج-البلاغه: خطبه ۳۰).

تفاوت دیگر این است که پیامبران هنگامی که حقایق را دریافت می‌نمودند، نیازی به تأیید و راهنمایی از جانب خدا نداشتند و لیکن امامان به تأیید و راهنمایی احتیاج دارند. این تأیید یا از ناحیه نبی و یا از ناحیه امام قبل از خود است (امینی، ۱۳۵۰: ۲۷۲).

دستورات اسلام باشد (مطهری، ۱۳۷۴: ۵۱). اما این سخن به این معنا نیست که خدا دستورات اسلام را ناقص به پیغمبر وحی کرد؛ بلکه باید گفت بسیاری از دستورات بود که اصلاً موضوع آن‌ها در زمان پیغمبر پیدا نشد، بعدها سؤالش را می‌کردند که امام به عنوان جانشین پیامبر که وارث علم نبی بود به تبیین آن‌ها می‌پرداخت (همان: ۵۴).

به تعبیر استاد سبحانی مقصود از خاتمیت این است که پس از رسول گرامی دیگر پیامبری نخواهد آمد و باب وحی تشریحی به روی بشر بسته شده است؛ همچنین بر هیچ انسانی وحی که حامل تشریح حکمی و تعیین تکلیفی و تحلیل حرامی یا تحریم حلالی باشد، فرود نخواهد آمد (سبحانی، ۱۳۸۴: ۷).

ایشان سرچشمه علم امامان معصوم را کتاب و سنت و الهامات الهی می‌داند و معتقد است که امامان معصوم (ع) استخراج‌کنندگان احکام الهی از کتاب و سنت بوده‌اند و توجه به این نکته ضروری است که انشای احکام جدید ناقص خاتمیت است ولی خیردادن از احکامی که بر قلب پیامبر نازل شده، تأیید خاتمیت و نشانه آن است. بنابراین نبوت با مرجعیت علمی اهل بیت کوچک‌ترین تعارضی ندارد و ائمه اهل بیت تبیین‌کننده احکامی هستند که قبلاً بر پیامبر اسلام، وحی شده است (همان: ۱۵-۱۴).

بنابراین، شیعیان معتقدند که با خاتمیت پیامبر اسلام (ص) باب وحی نبوی بسته شده است، ضمن این‌که ارتباط با عالم غیب از طریق الهام و وحی درونی و باطنی امامان (ع) و نه وحی آسمانی، ملازمه‌ای با نبوت ندارد. (شاکرین، ۱۳۸۵: ۷۰-۶۹).

گرچه امام برخی از خصوصیات پیامبر همچون علم و عصمت را دارد و همچنین برخی از وظایف پیامبر توسط امام ادامه پیدا می‌کند، ولی با این وجود که بین پیامبر و امام تفاوت‌هایی وجود دارد.

از جمله این‌که امام تشریح‌کننده نیست و احکام و قوانین شریعت و حلال و حرام به او وحی نمی‌شود؛ بلکه این پیامبر است که مخاطب وحی

چند نکته:

در ادامه ذکر این نکته لازم است که در واقع دکتر سروش در دفاع از ناسازگاری میان خاتمیت و امامت ایراداتی به شیعیان وارد کرده است. درحالی که در سخنان ایشان از این حیث تناقض‌گویی‌های آشکار به چشم می‌خورد:

از یک سو در دفاع از خاتمیت به نقد تفکر شیعی می‌پردازد، ولی از سوی دیگر با یکسان‌نگاری وحی و تجربه دینی، باور ندارد که با درگذشت پیامبر اسلام (ص) باب وحی کاملاً مسدود شده است و در نتیجه از این حیث اعتقادی به خاتمیت پیامبر اسلام (ص) ندارد. به گفته وی تجربه نبوی یا تجربه شبیه پیامبران، کاملاً قطع نمی‌شود و همیشه وجود دارد و در واقع با ادامه تجربه دینی عارفان، دین خدا رفته رفته پخته‌تر می‌شود، بنابراین، دیگران نیز به محتوای شریعت می‌افزایند و احکام و تعالیم دینی به تدریج توسعه و بسط می‌یابد. پس به‌طور خلاصه ایشان اعتقاد دارد که وحی و تجربه پیامبرانه همچنان ادامه دارد و تجارب دینی دیگران به غنا و فربهی دین می‌افزاید (سروش، ۱۳۷۹: ۲۶-۲۷).

سخن آخر این که دکتر سروش معتقد است که گفتار و سخنان ائمه (ع) نشانی در قرآن و سنت ندارد. درحالی که واقعیت این است که ائمه معصومین (ع) بسیاری از گفتار خود را به قرآن مجید مستند کرده‌اند و این که بسیاری از سخنان اهل بیت (ع) به قرآن ارجاع نشده است، فاقد هر گونه پشتوانه استدلالی و ادعایی بی‌دلیل است. به فرض این که پاره‌ای از سخنان این بزرگواران به قرآن ارجاع نرفته است، اما از کجا ایشان پیامبرانه خبر از آینده می‌دهد و تا ابد بین سخنان اهل بیت (ع) و قرآن گسستگی پیوندناپذیر اعلام می‌کند؟

شیعه معتقد است که به استناد ادله معتبر احکام وارده از سوی ائمه اطهار (ع) ریشه در قرآن و سنت نبوی دارد. این عقیده مبتنی بر اکمال دین توسط خداوند و مؤید به روایات بی‌شماری از اهل بیت (ع) است.

در روایت است که سماعه از امام کاظم (ع) پرسید:

آیا همه چیز در کتاب خدا و سنت پیامبر موجود است یا شما از جانب خود می‌گویید؟

حضرت فرمود: همه چیز در کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) موجود است (کلینی، ۱۳۸۱: ۵ ق، ج ۱: ۱۸۳).

امام باقر (ع) می‌فرماید:

هرگاه به شما از چیزی خبر دهم، از من بپرسید کجای قرآن است... (همان: ۱۷۷).

۶ شبهه تنافی بلوغ عقلی و امامت و نقد و بررسی آن

یکی دیگر از شبهات این است که با توجه به فلسفه خاتمیت از طریق بلوغ عقلی مردمان صدر اسلام، لازم می‌آید که دیگر به وجود امام معصوم بعد از پیامبر نیازی نباشد؛ زیرا عقل مسلمانان و حداقل عقل نخبگان می‌تواند جایگزین اصل امامت شود و این رویکرد به خاتمیت موجب عرفی شدن دین می‌گردد. به عبارت دیگر، توجیه فلسفه خاتمیت با بلوغ عقلی، بیشتر با مشرب اهل سنت سازگاری دارد تا با مذهب اهل تشیع.

در واقع تکامل و بلوغ فکری مردم از یک سو و تفسیر امامت به حفظ شریعت و مرجع شناسایی اسلام از سوی دیگر، با یکدیگر ناسازگار بوده، به این معنا که وقتی مردم به حدی از رشد و بلوغ فکری و عقلی رسیده‌اند که می‌توانند برنامه هدایت و سعادت خود را یک جا تحویل بگیرند و در پرتو اجتهاد، کلیات وحی را تفسیر و توجیه کنند، دیگر نیازی به مرجع تفسیر دین و شناخت اسلام ندارند.

در تحلیل شبهه یادشده باید گفت که منظور از بلوغ عقلی مردم دوران پیامبر (ص) نه نیل آن‌ها به مقام تخصص در دین‌شناسی و تفسیر قرآن، بلکه مقصود استعداد و تکامل آنان در صیانت کتاب آسمانی و انتقال صحیح آن به نسل‌های بعدی

آخرین امام، خاتم امامت یعنی ختم‌کننده جامعه- سازی پیامبر می‌شود (شریعتی، ۱۳۵۷: ۲۱۶؛ همو، ۱۳۸۵: ۱۳۷).

دکتر شریعتی معتقد است بعد از پیامبر (ص) لازم است که افرادی به‌عنوان امام در جامعه حضور داشته باشند تا رسالت دوم پیامبر یعنی ساختن یک جامعه نمونه را به انجام برسانند. به تعبیر ایشان "بعد از پیغمبر، اعتقاد به او ماند، اما رسالت اجتماعیش نه، کسانی که از اصحاب پیغمبر بودند، اسلام را به‌عنوان یک ایدئولوژی الهی و دینی پذیرفتند. اما جهت‌گیری طبقاتی و رسالت اجتماعی خاص پیغمبر را کشتند. در "سقیفه" اسلام به‌عنوان یک نهضت دینی ماند، اما به‌عنوان یک رسالت اجتماعی شکست خورد (همو، ۱۳۸۵: ۱۳۹-۱۳۸).

۷ نتیجه‌گیری

شیعیان مانند مذاهب اسلامی دیگر به خاتمیت پیامبر اکرم (ص) عقیده دارند؛ اما با توجه به عقاید کلامی خاص شیعی، خاتمیت در این مکتب معنا و مفهوم خاصی دارد که با مبانی شیعی سازگار و هماهنگ شده است.

همان‌طور که گفته شد محور اصلی تفکر شیعه "ولایت" می‌باشد. از نظر شیعیان امامت مانند نبوت نشأت گرفته از منبعی الهی است و امامان همچون پیامبر منصوب از جانب خداوند متعال هستند و بنابراین مقوله نبوت، ولایت و امامت شیعی همگی الهی و آسمانی‌اند و آن‌ها حجت خدا بر خلق او می‌باشند. عقیده به امامت در دوران خاتمیت راهی است برای پرکردن خلأ نبوت و ولایت و تضمینی برای فهم درست دین و عمل به آن بدون انحراف و تحریف می‌باشد. اگر به ماهیت نقش امام در شیعه و وظایف و نقش امام در شناخت و تفسیر دین و رهبری معنوی و سیاسی جامعه توجه کنیم و به‌ویژه اگر اعتقاد راسخ شیعیان در باب علم و عصمت امامان را از یاد نبریم، روشن می‌شود که همان نقشی را که پیامبر در دوران حضور به عهده داشته‌اند، امامان همان نقش و رسالت هدایت را تا

است. با وجود این، به دلیل عدم عصمت مردم و همچنین دین‌شناسان احتمال خطا در حفظ دین وجود دارد؛ چراکه در آن دوره، مبانی و اصول مسلم و ثابت دین هنوز مدون و مضبوط نشده بود و در نتیجه به وجود یک مرجع علمی دینی معصوم به نام "امام" احساس نیاز می‌شد. بنابراین امام به تدوین و ضبط اصول دین خاتم می‌پردازد تا حداقل، اصول مبانی دین خاتم مصون از خطا باشد.

بنابراین بلوغ و تکامل عقلی مسلمانان دوره خاتمیت با اصل امامت منافات ندارد، بلکه استعداد و تکامل فکری به معنای فوق شرط و مقدمه بهره‌گیری از وجود امامت است؛ پس برای توجیه خاتمیت از طریق اصل امامت نیز، باید به بلوغ فکری - هرچند نسبی- مسلمانان صدر اسلام ملتزم باشیم. خلاصه این‌که، بلوغ عقلی تنها ملاک توجیه خاتمیت نیست بلکه یکی از ملاک‌هاست که در عرض ملاک‌های دیگر از جمله اصل امامت قرار دارد که مجموع آن‌ها اصل خاتمیت را توجیه و تبیین می‌کند (محقق، ۱۳۸۵: ۱۱۱-۱۰۹).

به تعبیر دکتر شریعتی بعد از نبوت پیامبر اسلام بلافاصله دوره استقلال و خودکفایی مردم آغاز نمی‌شود، به گونه‌ای که با تکیه بر عقل و خرد خویش راه صحیح زندگی را در پیش گیرند؛ بلکه دوره‌ای به نام دوره امامت در این میان قرار می‌گیرد.

او معتقد است پیامبر دو رسالت داشته، رسالت نبوت که دریافت و ابلاغ پیام آسمانی و انجام یافتن یک ایدئولوژی است که می‌تواند در مدت زندگی پیامبر به کمال برسد؛ چنانچه قرآن صریحاً اعلام می‌کند که دین تکمیل شده است و خاتمیت به معنای ختم نبوت صورت می‌گیرد. ولی رسالت امامت که انجام یافتن و ساختن یک امت و یا به عبارتی تحقق اجتماعی یک ایدئولوژی است در طول یک نسل ممکن نیست بلکه باید در طول چند نسل صورت گیرد تا جامعه‌ای نمونه و ضد اشرافی و ضد طبقاتی و با مردمی آماده و مسؤول و دارای استقلال ساخته شود. به همین خاطر است که امامان یکی بعد از دیگری عهده‌دار این مسؤولیت می‌شوند و

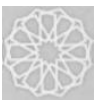

هر درجه‌ای از رشد عقل و توانمندی اجتهادی که تحت رهبری ائمه برای او حاصل می‌شود، همواره نیازمند وجود امام می‌باشد. دلیل روشن و محکمی که برای این دیدگاه می‌توان ارائه داشت آن است که بشر به هر درجه‌ای از علم و بلوغ عقلی که نائل شود؛ باز مبرای از خطا و انحراف در فهم دین نیست و به دلیل عدم مصونیت از اشتباه همواره در معرض لغزش و در نتیجه در معرض اختلاف و تکثر فهم و دریافت از نصوص دینی است و لذا فلسفه نبوت و امامت مقتضی آن است که همواره حجت خدا و مرجع نهائی برای دین نیز وجود داشته باشد تا در مواضع اختلاف آرا، تفسیر معصومانه کتاب الهی را در اختیار بشر قرار دهد. بنابراین امامت به‌عنوان سرّ اصلی و راز اصلی خاتمیت و در متن و بنیان باور به خاتمیت مطرح است و اساساً خاتمیت تنها با باور به امامت قابل فهم و درک است و به تعبیر دقیق‌تر ملاک و مناط خاتمیت، وجود امام معصوم و حجت الهی بعد از پیامبر خاتم(ص) است. امام بعد از نبی خزینه و محل و میراث‌دار و امینی از سنخ پیامبر است تا بعد از پیامبر این عطیه عظمای الهی که مشتمل بر همه نیازهای بشریت تا پایان حیات او و نیل به عالی‌ترین مدارج کمال است، باقی مانده و به‌طور مستمر در دسترس مردم قرار گیرد.

روز قیامت به عهده دارند. البته با این تفاوت که دیانت و نبوت با رحلت پیامبر اکرم(ص) پایان یافته و وحی تشریحی منقطع گشته و امامان پیغمبر نیستند و مانند پیغمبر دین و شریعت تازه‌ای نمی‌آورند؛ بلکه در چارچوب قرآن و سنت عمل می‌کنند.

شیعه برخلاف اهل سنت که فقط دوران پیامبر را "عصر حضور" می‌دانند، عصر امامان را هم عصر حضور می‌داند و برای امامان همان حجیت شرعی قایل است که برای پیامبر قایل است. به عبارتی دیگر سخن آن‌ها در فقه و احکام شرعی و دیگر امور همانند سخن پیامبر حجت است؛ چراکه آن‌ها نه از جانب خود، بلکه با تمسک به قرآن و سنت سخن می‌گویند و فتوای آن‌ها به دلیل اینکه دسترسی به علم نبی دارند و از ملکه عصمت برخوردارند هیچ‌گونه خطایی ندارد و ارزش و اعتبار برخوردار است. خلاصه این‌که بعد از ختم نبوت، دوران ولایت امامان آغاز می‌شود و این دوران تا پایان تاریخ ادامه دارد که البته این ولایت باطن نبوت می‌باشد.

بنابراین نباید دوره امامت و رهبری و تربیت بشر را در مکتب ائمه(ع) مقطعی و پایان‌پذیر ندانسته و در نتیجه برای بلوغ و رشد عقلی بشر نیز نقطه پایانی فرض نکنیم، بلکه معتقد باشیم که بشر در

منابع

- قرآن کریم.
نهج البلاغه.
- اقبال لاهوری، محمد (بی تا). **احیای فکر دینی در اسلام**. ترجمه احمد آرام. انتشارات رسالت قلم.
- امینی، ابراهیم (۱۳۵۰). **بررسی مسائل کلی امامت**. قم: انتشارات دارالتبلیغ اسلامی.
- جوارشکیان، عباس (۱۳۹۴). **امامت سرّ خاتمیت**. قم: بوستان کتاب.
- سبحانی، جعفر (۱۳۸۴). **خاتمیت و مرجعیت علمی امامان معصوم (ع)**، فصلنامه قبسات، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر، ش ۳۷: ۱۷-۷.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۹). **بسط تجربه نبوی**. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- شریعتی، علی (۱۳۵۷). **امت و امامت**. تهران: انتشارات قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۸۵). **شیعه**. تهران: انتشارات سحاب کتاب.
- شاکرین، حمید رضا (۱۳۸۵). **امامت و خاتمیت، تعارض یا تلائم**، فصلنامه کتاب نقد، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر، ش ۳۸: ۸۳-۶۳.
- شریف زاده، بهمن (۱۳۸۵). **امامت در سازگاری با خاتمیت**، فصلنامه کتاب نقد، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر، ش ۳۸: ۳۹-۱۳۳.
- طباطبائی، محمد حسین (بی تا). **شیعه** (مجموعه مذاکرات با پروفسور هانری کرین). با توضیح علی احمدی، سید هادی خسرو شاهی. قم: انتشارات رسالت.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۱ ه ق). **الاصول من الکافی**، ج ۱. ترجمه شیخ محمد باقر کمره‌ای. تهران: انتشارات المكتبه الاسلامیه.
- گلزاده غفوری، علی (۱۳۵۰). **شیعه و نبوت**، انتشارات الفتح.
- متقی بن حسام الدین الهندی، علاء الدین علی (۱۴۱۹ ه ق). **کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال**. تحقیق محمد عبدالقادر عطی. بیروت: منشورات دارالکتب العلمیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۸ ه ق). **بحارالانوار**. تهران: منشورات دارالکتب الاسلامیه.
- محقق، جعفر (۱۳۸۵). **تعارض امامت و خاتمیت**، فصلنامه کتاب نقد، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر، ش ۳۸: ۱۲۵-۱۰۵.
- مصباح، محمد تقی (۱۳۶۷). **راهنماشناسی**. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۶). **خاتمیت**. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). **امامت و رهبری**. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). **مجموعه آثار ۳ (راز ختم نبوت)**. تهران: انتشارات صدرا.
- سایت اینترنتی www.Dr.soroush.com.
- سایت اینترنتی www.rasanews.com.